

1.02 Pregledni znanstveni članek

IZ ARHIVSKIH FONDOV IN ZBIRK
FROM THE ARCHIVAL FILES AND COLLECTIONS

UDK 719:780.649(497.4)"19"

Prejeto: 23. 4. 2018

Omembe orgel v arhivih terenskih popisov kulturne dediščine

JURIJ DOBRAVEC

Ars organi Sloveniae, Jarina Bohinj, kulturno društvo
Srednja vas v Bohinju 79, SI-4267 Srednja vas v Bohinju
e-pošta: jurij.dobravec@jarina.org

Izvleček

Vsebinsko urejeni arhivski podatki prispevajo k učinkovitosti njihove uporabe. V prispevku smo pregledali in uredili podatke, ki so jih v preteklih 100 letih o orglah zbrale spomeniškovarstvene službe. Za racionalizacijo obdelave okrog 6000 strani tipkopisov, ki vsebujejo popise posameznih zgradb, so bila pri analizi besedil uporabljena različna programska orodja. V prvem delu so te metode dela, ki so potencialno uporabne tudi na sorodnih področjih, podrobneje opisane. Rezultati so presenetljivo pokazali, da so popisovalci na terenu spregledali skoraj dve tretjini takrat obstoječih orgel. Drugi del razprave je vsebinski in predstavlja kategorizacijo vsebin iz 311 zapisov, kjer so orgle bile opažene. Izbrali smo sedem kategorij, ki za posamezno glasbilo kažejo znanstveno opredelitev, splošni opis in vrednotenje. Ob primerjavi rezultatov smo skušali najti razloge za zapostavljenost orgel pri dosedanjih raziskavah in v prihodnje spodbuditi bolj poglobljeno obravnavo.

Ključne besede:

dediščina, orgle,
terenski popis,
analiza besedil,
vrednotenje

Abstract

REFERENCES OF PIPE ORGANS IN ARCHIVES OF FIELD INVENTORIES OF CULTURAL HERITAGE

Substantively arranged archival data – individual as well as comparatively – contribute to the effectiveness of their use. In this paper, we reviewed and arranged data on pipe organs collected by heritage officers in the past 100 years. To rationalize the processing of approx. 6,000 pages of typescripts, containing individual buildings censuses, various software tools were applied in the analysis of texts. In the first part, these work methods that are potentially useful in other related fields are described in more detail. The results surprisingly showed that registrars in the field overlooked almost two-thirds of the then-existing pipe organs. The second part of this discussion is substantive and represents content categorisation from 311 records where pipe organs were observed. We chose seven categories showing scientific identification, general description, and evaluation for each musical instrument. In comparing the results, we attempted to find reasons for marginalisation of pipe organs in research to date and encourage a more in-depth future consideration.

Key-words:

Heritage, pipe
organs, field
inventory, texts
analysis,
evaluation

1. NAMEN IN CILJ PROJEKTA

Orgle so kot glasbilo hkrati zgodovinska, tehniška, glasbena in umetnostnozgodovinska dediščina. Obravnavajo jih različne znanosti in na Slovenskem je znanja relativno veliko. To temelji na terenskih raziskavah, arhivskih virih in poglobljenih primerjalnih analizah. Rezultati, ki so zbrani v tiskani in digitalni obliki, kažejo, da so doslej na nacionalni ravni prevladovala muzikološke in zgodovinske raziskave, medtem ko je rezultatov s področja umetnostne zgodovine občutno manj.

Prispevek obravnava obstoječe umetnostnozgodovinske podatke in njihove možnosti uporabe. Izhajam iz povsem aplikativne predpostavke, da pregledno urejeni podatki – tako posamezni kot primerjalno – lahko učinkoviteje in bolj dolgoročno služijo kot argument za raziskave, mnenja, odločbe ali druge pomembne dejavnosti varstva kulturne dediščine.

Cilj prispevka je dati izhodišče in spodbuditi pripravljavce prihodnjih umetnostnozgodovinskih topografij k bolj poglobljeni obravnavi orgel. S podatkovno argumentiranim pristopom je namreč mogoče preseči nevarnosti, ki jih srečujemo pri obnovah orgel, kjer se zdi, da odločitve redkeje temeljijo na primerljivi oceni vrednosti ali kakovosti nekega kulturnega objekta oziroma prepogosto na povsem nesistemski priljubljenosti določene lokacije ali osebnem mnenju brez argumentov.

Za presečno raziskavo, s katero bo prikazano, kako so umetnostni zgodovinarji in konservatorji doslej obravnavali orgle in kaj so o njih zapisali, so bili uporabljeni arhivi prepisov besedil iz njihovih terenskih beležnic. Izvedena je bila primerjava obsega in vsebine njihovih zapisov z dejanskim stanjem v istem časovnem obdobju, kakršno so ugotovile druge znanosti, predvsem zgodovina in muzikologija.

V projektu so obravnavane orgle kot relativno majhen segment umetnosti in kulturne dediščine. Vendar je podobne analitske pristope mogoče koristno uporabiti tudi na drugih področjih dediščinskega varstva, upravljanja, načrtovanja in umetnostnozgodovinskih raziskav.

2. UPORABLJENO GRADIVO IN PODATKI

V okviru projekta sta bili uporabljeni dve skupini gradiv. Na eni strani arhivi terenskih zapisov, ki so jih v različnih oblikah napisali oziroma zbrali umetnostni zgodovinarji, na drugi je arhiv nacionalne podatkovne zbirke Ars organi Sloveniae. Obe skupini zbranih podatkov temeljita pretežno na terenskem delu. Pri obeh zbirkah gre za celoviti zbirki, ki pokrivata celotno območje Slovenije oziroma obravnavata vse objekte, kjer stojijo orgle in imajo status umetnostne ali drugačne dediščine. V tem poglavju bosta predstavljeni in na kratko kritično ocenjeni uporabljeni skupini arhivskih virov.

2.1 Topografije

Umetnostne topografije so pretipkane beležke (v bistvu gre za *gradivo* za um. topografije), ki so jih ob svojem terenskem delu zapisovali raziskovalci oziroma poklicni konservatorji. Večino so zapisali Francé Steele, Francé Mesesnel, Marijan Zadnikar, Stane Mikuž in Jože Curk. Druga imena se pojavljajo redkeje. Iz pregleda je razvidno, da so si strokovnjaki delo razdelili geografsko in da nekatera območja niso bila podrobneje obdelana, je pa okvirno pokrita celotna država.

Pri topografiji gre za dve skupini besedil, ki so nastala pri terenskem delu. Prvo skupino predstavljajo prepisi (tipkopisi) rokopisov, ki so jih nekatere usta-

nove pretipkale za interno uporabo. Gre za delovno besedilo v relativno surovi obliki iz prve polovice 20. stoletja, ki ga je začel Stele. Drugo skupino predstavljajo umetnostnozgodovinske topografije, t. i. topografska gradiva, ki so jih avtorji pripravili sami na osnovi lastnih terenskih zapiskov. Tu gre za strokovni pripovedni slog, občasno pospremljen s komentarjem, vključena pa so tudi druga zgodovinska dejstva, ugotovljena po takrat dostopni literaturi. V projektu smo obdelali takšna topografska gradiva Jožeta Curka. Kot navajamo v nadaljevanju, smo skupini besedil deloma obravnavali ločeno.

Iz zapiskov je slutiti, da so popisovalci terensko delo dokaj natančno in sistematično izvajali. Čeprav niso uporabili podatkovnega sistema ali strogega pristopa v obliki inventarizacije, imajo njihova besedila v bistvu značaj arhivskih podatkov, saj je posamezne stavke ali odstavke mogoče z ustrezno obdelavo brez izgube informacij predelati v izbrane kategorije, posamezna dejstva je mogoče vpisati v razpredelnico z ordinalnimi ali celo številčnimi podatkovnimi nizi.

2.1.1 Terenski zapiski Franceta Steleta in njegovih naslednikov

Po naših ugotovitvah obstajata dve različici prepisov t. i. Steletovih zapiskov. Eno hrani ZRC SAZU,¹ drugo pa center INDOK na Ministrstvu za kulturo, kjer so dopolnjeni z zapisi drugih strokovnjakov. Obe ustanovi v več opisih in na javnih predstavitev izjavljata, da gre za neprecenljivo dediščino, kar daje pomembno težo tudi naši raziskavi.

V posameznih delih se prepisa razlikujeta predvsem po obsegu za posamezno lokacijo, pri čemer so na ZRC večji poudarek dali časovni korektnosti, na ministrstvu pa prostorski doslednosti in izpolnjenosti. Slednji so tako združevali posamezne rokopise z iste lokacije v enoten karton, ki so ga vezali na evidenco dediščine (t. i. EŠD) oziroma druge identifikatorje. Obe zbirki sta geokodirani, pri čemer INDOK uporablja geolokacije EŠD, ZRC pa posamezen podatek veže na ime najbližjega kraja. Podatki iz internih skladišč ZRC SAZU med našo raziskavo niso v celoti dostopni spletni javnosti: podatke še dopolnjujejo.² Vsi skenogrami INDOK so bili na voljo na njihovem internem portalu GIS³ in na portalu Europeana.⁴ Njihovih zapisov je skupaj 2714⁵ in so obdelani s tehnologijo OCR.

Ocenili smo, da vsebinske razlike med prepisoma na isti lokaciji za isti čas minimalne in na rezultat našega dela ne morejo vplivati. Zato je bilo zaradi popolnejše pokritosti države smiselno vzeti v obravnavo pretipkana besedila, ki jih hrani center INDOK.

2.1.2 Curkova Topografska gradiva

Jože Curk je svoje terenske zapiske združil po posameznih občinah. Tako so bile v letih 1966 in 1967 obdelane in v posameznih zvezkih izdani podatki nekdanjih občin (zdaj večinoma upravne enote) Gornja Radgona, Rogatec, Šentjur pri Celju, Ljutomer, Ormož, Šmarje pri Jelšah, Žalec, Celje, Velenje, Mozirje, Maribor, Braslovče, Laško, Zagorje, Jarenina, Gornji Grad in Slovenske Konjice.

¹ Zajc in Resman: Umetnostni spomeniki na Slovenskem, str. 37, 38.

² Na interaktivni karti je predstavljenih 1089 sakralnih spomenikov v skupnem obsegu 2744 skeniranih zapisov. Zadnje spremembe so bile vnesene v letu 2011 (navedba na spletu zbirke ARZENAL, vpogled 1. 10. 2016, pozneje spletni dostop ni deloval).

³ Internetni vir: Register nepremične kulturne dediščine. URL: <http://giskd6s.situla.org/giskd/> ali <https://gisportal.gov.si/rkd>. Pridobljeno, 6. 12. 2019.

⁴ Internetni vir: Europeana. URL: www.europeana.eu. Pridobljeno, 6. 12. 2019.

⁵ Interno preštevanje, stanje leta 2017.

Ker gre za sakralne spomenike, je vsak zvezek razdeljen po krajih oziroma župnijah in znotraj župnij po posameznih cerkvah. Za našo analizo smo besedilo razkosali na posamezne lokacije, najpogostejše cerkve. Teh je skupaj 430.

2.2 Podatkovna zbirka ARSORS

Slovenska nacionalna zbirka podatkov o orglah *ARSORS* je program inštituta *Ars organi Sloveniae*, ki ga izvaja nevladna organizacija Društvo Jarina Bohinj kot dejavnost v javnem interesu Republike Slovenije na področju kulturne dediščine.⁶ Digitalna zbirka je nastala na temeljih obsežnega gradiva, ki so ga v preteklosti zbrali različni strokovnjaki. Največji delež je z objavami obsežnih katalogov, kjer je obdelal 20 orglarskih delavnic na Slovenskem, prispeval dr. Edo Škulj. Podatkovni sistem ARSORS je sestavljen iz treh delov:⁷ [1] javni del v obliki podatkovnega seznama, [2] interni del v obliki digitalne kartoteke, v kateri je med raziskavo evidentiranih in s 65 parametri opisanih okrog 2900 slovenskih orgel in [3] skladišče virov, v katerem se v digitalni ali digitalizirani obliki shranjuje več kot 14.000 arhivskih dokumentov in okrog 52.000 fotografij sedanjih orgel in njihovih delov.⁸

Relacijska podatkovna struktura in vsebinska kategorizacija podatkov druge stopnje omogočata različne analize in preglede podatkov. Med atributi na posameznih lokacijah je tako iz podatkovne zbirke ARSORS mogoče ugotoviti, čigave in kakšne orgle so bile na neki lokaciji v določenem času, predvsem pa, ali tiste orgle še obstajajo.

3. METODA IN POSTOPEK DELA

V tem poglavju obravnavamo metode in potek projekta. Naslovi posameznih stopenj dela so označeni na začetkih odstavkov v polležeči pisavi.

3.1 Obdelava gradiva in priprava besedil

Osnovno gradivo

Obravnavali smo 2714 besedil terenskih zapiskov, ki jih po lokacijah obravnavajo avtorji in zanje skrbi center INDOK, ter 430 besedil podobnega tipa po lokacijah, ki jih je objavil Jože Curk v topografijah. Podvojitve na isti lokaciji smo ročno združili, kakor so že predhodno bili združeni mnogi tipkopisi pri zapisih INDOK.

Izločitev objektov, ki praviloma nimajo orgel

Od 2714 zapisov iz arhiva INDOK smo na drugo raven projektne obravnave prenesli 1336 zapisov, in to tiste, ki v besedilu podrobneje obravnavajo cerkveno notranjo opremo, kot na primer oltarje, posamezne slike ali kipe, liturgično posodje, mašne obleke ipd. Tu bi torej pričakovali, da obravnavajo tudi tako velik objekt, kot so orgle, ali vsaj navedejo, da orgel ni. Podobno smo iz 430 Curkovih opisov sakralne dediščine izvzeli zapise o kapelah, znamenjih in podobnih manjših sakralnih objektih, kjer načeloma ni orgel. Tako je ostalo 310 zapisov Curkovega arhiva, ki so bili izločeni ročno.

⁶ Republika Slovenija, Ministrstvo za kulturo, Odločba 0140-97/2016/7 dne 28. 12. 2016.

⁷ Dobravec: *Presečni arhiv in zbirka podatkov o slovenskih orglah ARSORS*, str. 264–275.

⁸ Dobravec: *Ars organi Sloveniae v letu 2015*. Predstavitev na konferenci *Dan slovenskih cerkvenih glasbenikov*, Stična 2015.

Obravnavali smo skupaj 1646 zapisov z lokacij, kjer bi navedbo o orglah načeloma lahko pričakovali.⁹

Strojno prepoznavanje besedila

Za Curkova besedila je bilo prepoznavanje izvedeno s pomočjo programskega orodja ABBYY FineReader. Pravilnost prepoznavanja je ocenjena kot 99,8-% in smo jo ročno preverili na vzorcu okrog 5 % besedil. Besedilo iz centra INDOK je v obliki .pdf že vsebovalo razpoznano besedilo, zato smo uporabili tega in ga izvozili v obliko .txt. Zanesljivost prepoznavanja teh besedil je bistveno nižja, glede na vzorec celotnega besedila pod 95 %. Vendar je fizično preverjanje za 10-odstotni vzorec iskanja besede *orgle* pokazal, da je strojna razpoznavnost iskanih besed s korenem *orgl-* bila 100-%. Iskane besede namreč ne vsebujejo šumnikov, s čimer se izognemo tudi težavam zapisov ali OCR-obdelanosti v različnih kodnih tabelah.

Filtriranje

Izbranih 1646 zapisov smo vsakega posebej zaporedoma analizirali v programu za obdelavo besedil. Iskalnik besed je z izbranim algoritmom iskal naslednje besede oziroma dele besed: *orgel**, *orgl**, *organ**, *orglj**, *orgij**.¹⁰ Tako so bila v obdelavo vzeta vsa besedila v slovenskem, latinskem in nemškem jeziku, ki jih zapisi vsebujejo. Upoštevan je bil tudi starejši zapis *orglje* z vsemi pregibi. Kot posebnost se je pokazala potreba po iskanju korena besed *orgije*, kar je očitna posledica sistemske napake prepoznavanja slovenskih besedil, ki vključuje slovensko črkovanje. Črkovalniki namreč ne poznajo starinskega izraza *orglje*, poznajo pa množino besede *orgija*, torej *orgije*, zaradi avtomatske OCR-obdelave v arhivu INDOK pa domnevamo, da je program besedo samodejno popravil. Predpostavili smo, da se v obravnavani tematiki zaradi povsem raznorodnega pomena besedi *orglje* in *orgije* sočasno ne pojavljata.

Rezultat filtriranja je 350 datotek z besedili, ki vsaj enkrat omenjajo orgle. S pomočjo programskega orodja za besedno analizo AntConc 3.4.3, s katerim smo datoteke filtrirali, smo v vsakem besedilu na vsaki strani izraza 'orgle' izločili tudi po 15 bližnjih besed na vsako stran in tako dobili rezultat, ki ga je bilo mogoče tudi ročno smiselno pregledovati, hkrati pa so se tudi za analizo že izoblikovali smiselni stavki. Iz preostalih 28 primerov, kjer gre za daljše besedilo, smo vsebino prenesli ročno, vsa besedila pa so bila tudi pregledana. Odpravljene so bile še očitne pravopisne napake.

Izločanje nesmislov in besedil, ki se ne nanašajo na orgle kot glasbilo (npr. »na stropu je sv. Cecilija z orglami«), je potekalo vizualno oziroma ročno. Končni rezultat je 311 besedil, ki nedvomno in eksplicitno omenjajo orgle.

Na videz zapleten postopek izločanja se je pokazal za solidno časovno racionalizacijo, saj ni bilo treba prebrati skoraj 6000 strani tipkane dokumentacije. Po izvedenem postopku pa smo ročno obdelavo omejili samo na najnujnejše procesne module. Napake, ki so se v postopku morda vseeno pojavile, so sistemske in zato z izboljšanim strojnim postopkom odpravljive, vsekakor pa neodvisne od trenutnega razpoloženja bralca oziroma raziskovalca, ki bi se lahko pojavilo ob analizi 6000 strani.

⁹ Navedbo, da orgel ni, obravnavamo z enako težo kot podatek, da orgle so. V nekaterih primerih so avtorji odsotnost orgel izrecno navedli tudi v umetnostnozgodovinskih opisih.

¹⁰ Besedila smo pred obdelavo sicer nameravali lematizirati s pomočjo spletnega orodja JOS ToTaLe text analyser for Slovene texts (<http://nl.ijs.si/analyse/>). Preizkus na vzorcu 5 % besedil ni dal boljših rezultatov kot obdelava osnovnega besedila s filtriranjem navedenega seznama besednih delov.

3.2 Izločitev časovnostvarne napake

V času med 1913 in 1965, v katerega segajo obravnavani zapisi, je bilo za cerkve v Sloveniji izdelanih 212 orgel. Po podatkih baze ARSORS je 7 od teh predstavlja prvo glasbilo v cerkvi, na ostalih lokacijah pa je šlo za zamenjavo starejših orgel ali pa so bili postavljeni v nove cerkve, ki jih umetnostna zgodovina še ne obravnava.

Stanje podatkov je torej takole: Leta 1914 je v cerkvah, ki so danes evidentirane kot kulturna dediščina, na Slovenskem stalo 936 orgel, leta 1965 pa 943. Pri tem so upoštevane tudi cerkve, ki so bile med vojnami porušene in potem nekatere na novo zgrajene, npr. na območju soške fronte po I. sv. vojni. Razlika 7 cerkva je pri štetju zanemarljiva (manj kot 1 %) in je bistveno manjša od ocenjene sistemske napake (okrog 4 %), ki jo ocenjujemo za podatkovno zbirko ARSORS.¹¹ Pri delu smo tako predpostavili, da se število orgel na obravnavanem območju v obravnavanem času ni bistveno spreminjalo. Analiza časovno-stvarnih napak je bila izvedena s pomočjo vrtilnih tabel v programskem orodju MS Excel.

3.3 Analiza besedil

3.3.1 Predhodni pregled pogostnosti uporabe besede orgle in izpeljank

Za okvirno predstavbo, koliko se posamezen pisec ukvarja z določenim segmentom vsebine, smo v vseh 311 zapisih strojno prešteli omembe orgel v posameznem zapisu in dolžino stavkov, ki te vsebine opisujejo.

V največ primerih od 311 obravnavanih je skupaj v več kot dveh tretjinah (68 %) primerov beseda *orgle* uporabljena na začetku stavka. Kot naslov odstavka ali prva beseda stavka se pojavi v 176 primerih (57 %), kot druga beseda – ker je prva pridevnik – pa v 28 primerih (11 %). Ker gre za sistematizirane terenske zapise, pri katerih popisovalec po vrsti popisuje posamezne sklope notranje opreme, je bil tak rezultat pričakovan.

Izrecno »omara« v smislu orgelske omare, ki je predmet za umetnostno zgodovino, je omenjena 63-krat, iz česar sklepamo, da opisovalci ne opredeljujejo natančno, ali gre za opis orgelske omare kot likovne stvaritve ali orgel kot celote.

Bolj kot lokacija besed v stavku je pomemben podatek pogostnost omembe. Koren besede *orgl*- se v posameznih zapisih oziroma na posameznih lokacijah pojavlja takole:

Tabela 1

Koren <i>orgl</i> se pojavi:	V številu zapiskov	To je v %	Zapisi ima skupaj povprečno besed:	Mediana in njen položaj glede na povprečje
4x	2	0,7	58 (39 in 77)	58 (50 %)
3x	5	1,6	36,8 (13–77)	28 (68 %)
2x	31	10	33,7 (7–292)	24 (59 %)
1x	271	87	13,4 (2–114)	10 (66 %)
0	2	0,7	omenjena samo omara, vendar se izrecno nanaša le na orgelsko omaro	

¹¹ Podatkovno zbirko ARSORS (prim. Dobravec: *Presečni arhiv ...*, str. 267–269) stalno dopolnjujemo z novimi podatki in popravljamo glede na nova dejstva. Odstotek je ocenjen na osnovi obsega sprememb v enem letu v relativno intenzivnem raziskovalnem obdobju od 2010 do 2015. Po 2015 je sprememb manj.

Kot vidimo, v dveh primerih avtor orgle omeni štirikrat, v petih primerih pa trikrat. Gre za sicer nekoliko obširnejša besedila, v katerih pa je opazno, da niso bili uporabljeni zaimki. Torej gre za slogovno označeno besedilo in ne toliko za vsebinsko intenziteto uporabe besede orgle. Za faktor 6 odstopajo besedila z dvakratno omembo, od teh pa s faktorjem 9 zapisi, kjer so orgle omenjene le enkrat. Razlika med vrednostjo povprečja števila besed *orgl-* v zapisu in vrednostjo mediane je pokazatelj relativne dolžine stavkov: kjer je povprečje višje od mediane, gre za prevlado krajših stavkov. V vseh treh relevantnih primerih je mediana približno v dveh tretjinah povprečja (68 %, 59 % in 66 %), kar se sklada z zgornjo ugotovitvijo, da so orgle v dveh tretjinah omenjene kot prva beseda – in so tako tudi edinkrat omenjene.

Ta preprosta metoda zaradi značilnosti jezika in pogoste nevzporednosti pomena in uporabljenih besed sicer ne more dati nedvoumnih rezultatov. Vseeno pa je učinkovita in povsem zadostuje, da izsledke lahko uporabimo za osnovni vtis, v katero smer so se pisci nagibali. Kakovostnejše rezultate smo zato izluščili z metodami v nadaljevanju.

3.3.2 Kategorizacija

Po zgoraj opisanem postopku smo 311 izbranih besedil oziroma lokacij (od skupaj več kot 3144 oziroma okrog 6000 strani, ki bi jih sicer morali prebrati) podrobneje obdelali in ugotovili določene značilnosti, ki jih je glede na sedanjo konservatorsko prakso in umetnostnozgodovinsko obdelavo drugih predmetov dediščine mogoče kategorizirati. Kategorizacija je potekala na osnovi poglobljenega branja besedila, pri čemer smo pri vsakemu besedilu glede na vsebino izbrali iz sedmih vnaprej pripravljenih tematskih kategorij: slog, čas, opis, podrobnosti, prepis, vrednotenje, smernice. Prve štiri kategorije so strokovno opisne, ena je zgolj ugotovitev, zadnji dve pa sta strokovnoanalitski.

Opredelitev kategorij je naslednja:

- **Slog** je označen, kadar besedilo v kakršni koli slovnični obliki vsebuje ustaljeno poimenovanje slogovnega obdobja, torej »gotski«, »moderen«, »barok« ipd. Domnevamo, da je strokovno usposobljen popisovalec vedno in ustrezno prepoznal slog, zato ga štejemo za zanesljiv in relevanten podatek.
- Čas je označen, če se v stavku pojavijo letnica, približek ali neslogovno označeno časovno obdobje. Na primer »1830«, »prva desetletja 17. stol.«, »sodobne orgle« ipd. Domnevamo, da letnice nastanka orgel ali orgelske omare (ali obojega) ni neposredno odkril popisovalec, ampak gre za navedbo/prepis letnice, ki je zapisana na igralniku, kronograma ali oznak na samem glasbilu oziroma je letnica ugotovljena iz zgodovinskih dokumentov ali zapisov. Predvidevamo tudi, da se je popisovalec zaradi svoje strokovne usmerjenosti bolj posvetil letu nastanka omare kot letnici izgradnje orgel, ki so v omari, če sta seveda letnici različni. Pogosto je v opisu tudi izrecno zapisano, da gre za letnico orgelske omare, čeprav smo pri svojem terenskem delu ugotovili, da materialni dokazi danes takih navedb ne potrjujejo.
- **Opis** predstavlja oznako, da gre za kratko besedilo, v katerem se avtor opredeli samo do splošnih značilnosti zunanje podobe, npr. velikosti, položaja. Največkrat gre samo za ugotovitev, da orgle so (ali jih ni) na koru. Podatki iz te kategorije nimajo neposrednega pomena za umetnostno zgodovino niti za organologijo v ožjem pomenu besede. Pomembni pa so za zgodovino.
- **Podrobnosti** so kategorija, ki pove, da je v besedilu navedenih vsaj nekaj podatkov o orglah oziroma o omari sami. Tu gre lahko za omembo in opis okrasja, redkeje za tehnične podrobnosti.

- **Prepis** je pomožna kategorija, s katero je označeno, da gre pri besedilu o orglah očitno za prepis nekega drugega avtorja. Opisovalci večkrat navedejo vir, npr. resolucijo vizitacije, župnijsko kroniko, kronogram. Ta kategorija se uporablja tudi za oznako tistega opisa, ki ga je umetnostni zgodovinar povzel iz zgodovinskih organoloških virov, saj jih iz obiska samega ni mogel ugotoviti. Na primer za nesočasne dogodke v zvezi z orglami, kot so premestitve ali čas izdelave. Podatek je pomemben za organologijo predvsem na lokacijah z doslej pomanjkljivimi podatki.
- **Vrednotenje** je kategorija, ki po našem mnenju predstavlja bistvo dela sodobne umetnostnozgodovinske znanosti. Namreč, gre za opredelitev strokovnega popisovalca o tem, ali ima obravnavano delo samo po sebi vrednost oziroma je vredno v primerjavi z drugimi. V nekaterih primerih gre zgolj za subjektivno oznako, da je omara »lepa«, »čedna«, v več primerih pa je slutiti bolj poglobljeno določitev vrednosti, tudi z utemeljitvijo.
- **Smernice** so v bistvu upravna kategorija, ki je pomembna predvsem za odločanje in načrtovanje. To današnje gledanje na nek način lahko prenesemo tudi za nazaj, ko so na namen kulturne dediščine morda gledali drugače. Konkretno gre za vsebine, s katerimi opisovalec upravljavca napoti k določenim akcijam.

Za lažjo predstavo, kako smo vezano besedilo predelali v podatke in jih vnesli razpredelnico, navajamo dva primera:

Primer tipkopisa izvirnega vezanega besedila št. 1: »Orgle so velike, toda polomljene. Omara je bila čeden baročen izdelek iz sredine ali 2. pol. 18- stol. z bogato akantovo in školjkasto ornamentiko. Krasita jo 2 cvetni vazi z letnico 1760.«

Primer tipkopisa izvirnega vezanega besedila št. 2: »Orgeljska omara iz 2. pol. 17. st. je zelo lepa; če bi se ne ohranila, jo je treba dati v muzej.«

Primeri smo prevedli v razpredelnico in kategorije označili takole:

Primer št. 1			Primer št. 2	
	Oznaka	Iz besedila	Oznaka	Iz besedila
Slog	x	baročen izdelek		
Čas	x	iz sredine ali 2. pol. 18- stol. ... z letnico 1760	x	2. pol. 17. st.
Opis	x	z bogato akantovo in školjkasto ornamentiko. Krasita jo 2 cvetni vazi z letnico 1760.		
Podr.	x	akantovo in školjkasto ornamentiko ... 2 cvetni vazi		
Prepis				
Vredn.	x	čeden ... bogato	x	Orgeljska omara zelo lepa
Smern.			x	če bi se ne ohranila, jo je treba dati v muzej

4. REZULTATI IN RAZPRAVA

4.1 Pogostnost posameznih kategorij

Zapise vseh 311 lokacij smo torej podrobno analitsko prebrali in po opisani metodi dobili naslednje seštevke:

	Sklop	Kategorija	Pojavov	%
1	Znanstvena opredelitev	slog omare ali orgel	87	28,0 %
2		čas nastanka ali postavitve	225	72,3 %
3	Opis	splošni opis celote	92	29,9 %
4		opis podrobnosti , posameznih delov in detajlov	49	16,1 %
5		navedba je prepisana	60	19,6 %
6	Vrednotenje	vrednotenje ali podobna ocenja stanja in kakovosti	78	25,4 %
7		smernice za prihodnost	8	2,9 %

4.1.1 Kategorija »Znanstvena opredelitev« – ugotovitve in primeri

Slogovno obdobje, v katero bi lahko uvrstili orgelsko omaro glede na podobo pročelja, je opredeljeno v manj kot eni tretjini primerov (28 %), kjer so sicer orgle omenjene. Že uvodoma se postavi vprašanje, zakaj se umetnostni zgodovinarji niso pogosteje opredeljevali do sloga na podoben način, kot so praviloma opredelili npr. arhitekturo, oltarje, prižnice, mašno obleko ali drobno cerkveno opremo.

Opisi sloga so namreč večinoma relativno skopi. Navajamo nekaj primerov in jih komentiramo v oklepajih.

- »Orgle so klasicistične.« (Sveta Planina)
- »Kvalitetne rokokojske orglje.« (Velike Brusnice)
- »Orgle z rokokojsko ornamentiko.« (Vesela Gora)
- »Sedanje so neogotske.« (prejšnje v Veržeu)
- »Pseudorenesančni oltarji. Prižnica in orgle tudi.« (Liboje, zdaj v skladišču)
- Le v nekaterih primerih dodatnega opisa je besedilo nekoliko daljše, npr.: »Iz iste dobe je orgeljska omara, ki pa že ima v ornamentiki rokoko motive.« (Št. Ilj pod Turjakom, odstranjene, ostanki na podružnici)
- »Orgle so baročnega koncepta, toda klasicistično preprosto okrašene z amforo in 2 vazama.« (Frankolovo, odstranjene)
- »Orglje so poznobidermajerske s prvimi načetki historičnih slogov.« (Velika Nedelja)

Ti opisi morda kažejo, da mnogih orgelskih omar iz 19. stoletja pravzaprav ni mogoče natančno slogovno umestiti oziroma da celota morda ni sočasna, če so npr. rezljani okraski bili dodani pozneje. Vendar bi bila prav ugotovitev zgodovinske večplastnosti za organologijo izjemno pomembna, saj slogovno sočasni dodatek lahko nakazuje tudi sočasno spremembo zvočne podobe ali tehničnih sprememb znotraj glasbila. Uporabnost časovno večplastnih podatkov za raziskave sta v zadnjem obdobju odlično prikazala npr. Štefanič in Roškar v monografiji o celjskem orglarju Janečku.¹²

Omemba časa nastanka je opredeljena skoraj v treh četrtinah primerov (72,3 %). Od tega je 54 primerov na stoletje natančno, ostale so letnice, ki pa sicer niso vedno zanesljive, če jih primerjamo z drugimi viri. Pozitivna oznaka pri tej kategoriji nam pove, da si je popisovalec orgle ogledal od blizu ali da je

¹² Štefanič in Roškar: Tipologija ohišij glasbil Janeza Frančiška Janečka in njihov ornamentalni ter kiparski okras, str. 109–115, 194–195.

za leto izvedel iz drugih virov. Ker so navedbe letnic pogostejše na Štajerskem, sklepamo, da so popisovalci uporabljali Popis orgel lavantinske škofije iz leta 1911,¹³ na Kranjskem pa Premrlove Statistike orgelj¹⁴ niso uporabili, ker je razdeljena na več števil in letnikov *Cerkvenega glasbenika* in je tako bila verjetno nerodna za uporabo. V redkih primerih je umetnostni zgodovinar razložil različen čas nastanka mehanizma in omare:

»Orgelska omara je iz l. 1794, a ima Brandlov mehanizem.« (Svetinje, nedavno rekonstruirane)

»Orgle je izdelal Peter Rumpel, Orgelbauer in Stein. Omaro je poslikal in pozlatil rezljane dele leta 1839 Aleks. Janeshitsch, Vergoldner in Stein.« (Vrh pri Boštanju)

V nekaterih primerih popisovalec organologu nudi tudi izhodišče za dodaten razmislek glede izdelovalca:

»Baje so iz l. 1866, čeprav se mi zdijo starejše.« (Sedraž)

4.1.2 Kategorija »Opis« – ugotovitve in primeri

Kot *splošen opis* smo označili tiste zapise, kjer je omenjena postavitve orgel, splošni vtis, velikost ali podobne lastnosti, ki nimajo organološkega ali umetnostnozgodovinskega značaja. Najpogostejše je podatek dragocen le zato, ker potrjuje druge arhivske ali terenske vire.

Toliko bolj pa so se v posameznih primerih ukvarjali z opisom podrobnosti. Dokaj izčrpno so opisane v naslednjih cerkvah: Ptuj – sv. Rok, Vinski Vrh – sv. Barbara, Ptujška Gora, Boštanj, Sladka Gora in Strmca – sv. Krištof. Treba pa je poudariti, da gre pri 47 primerih za sekundarni zapis, povzet iz Curkovih Topografskih gradiv, in le v dveh za primerni prepis terenske beležnice. To dejstvo nakazuje, da si je Curk izdatno pomagal z literaturo. Najobširnejši opis je pri orgelski omari, ki zdaj stoji v podružni cerkvi sv. Roka na Spodnji Hajdini, danes del Ptuja, in ga je prispeval Stele v svoji beležnici za leto 1925. Zapisano je:

»Na koru so stare orglje v obliki renesančnega nastavka s predelo in atiko. Sprednji del se zapira s 2 kriloma, ki sta poslikana. Na vrhu je doprsni kip Jezusa, s trnjem kronanega; piramidni okrasiki; karakteristična zavojna ornamentika iz 17. stoletja. Delo izvira iz let ok. 1630. Na krilih sta na straneh naslikana zunaj David in sv. Cecilija, znotraj Marija in angel oznanenja. Marija kleči ob baročnem klečalniku in ima pred seboj odprto knjigo, kjer se more citati *Ecce ancilla Dei*. Oblečena je v bogato drapirano obleko. Na levi in nad njo je zastor olivno-zelene barve, na desni se odpira pogled v pokrajino s cerkvi jo, zgoraj je venec oblakov in sv. Duh. Marijin plašč je umazano-sinje barve, črno modeliran v velikih nemirnih potezah, ki so sploh značilne. Tip obraza je zelo energičen ital. baročni. David sedi naprestolu in igra na harfo. Bogato ozadje tvori arhitektura stebrov in podstavkov. Na desni je zastor olivno-zelene barve. David gleda navzgor, kjer se v oblakih prikazuje angel; od Davida k angelu gre napis: *Ne reminiscaris Domine delicta nostra*. Na levi strani je na mizi odprta knjiga, kjer se čita: *Laudate eum in sono tubae laudate eum in psalterio et cithara*. Pogled je precej od zgoraj, perspektiva je jasno konstruirana. Nad nejasno pokrajino je na oblaku angel; na nogah ima klasično obutev /baročne gamaše/; suktno ima nad kolenom speto z zaponko; kaže golo nogo. Močna velika krila. V rokah drži lilijo z napisom: *Ave Maria. Gratia plena*. Najlepša je sv. Cecilija, ki sedi pri orgljah

¹³ Orgle v cerkvah lavantinske škofije, 1911.

¹⁴ Premrl: Nekoliko statistike o orglah v ljubljanski škofiji, 1918 do 1920. V: *Cerkveni glasbenik*, 41 (1918), 12–16, 25–28, 55–58, 70–74; 42 (1919), 6–10, 21–25, 33–38; 43 (1920), 54–56.

in igra; obrača se nazaj, kjer se v desnem kotu prikazuje angel; ob Ceciliji sta dva angelčka, ki pojeta iz not. Njen obraz je lep. Obdelava slike je hitra. Obleka je rumena in bela; ogrinjalo Cecilijinega plašča sedeža je črno, rdeče in belo.»

Pozoren bralec bo opazil, da se je avtor posvetil krilnim vratom, kjer je vsako od podob podrobno opisal in tudi deloma ovrednotil. Ker vemo, da je župnija takrat načrtovala predelavo orgel, domnevamo, da je bil konservator poklican k presoji pred zamenjavo mehanizma in foničnega dela, ki je v tistem času dejansko dokumentirana. Vendar orgelske omare in krilnih vrat niso menjali, zato je nesorazmerje med opisom poslikanih kril in samega zgodovinskega inštrumenta, ki je bil nameščen v tej omari, nekoliko nenavadna. Takrat sta v tej omari še bila nameščena prejšnja mehanski in zvočni del orgel, ki so prvotno stale pri Sv. Trojici v Slovenskih goricah,¹⁵ leta 1927 pa je sedanje (danes neuporaben inštrument) kot svoj opus namestil mariborski orglar Josip Brandl.¹⁶ Orgle v prvotni celoti oz. podobi so bile okrog leta 1925 tudi fotografirane.¹⁷

Večina umetnostnih zgodovinarjev, ki so popisovali dediščino, je bila tudi sicer opazno usmerjena v slikarstvo, saj so med najboljše opisi orgel prav tiste s krilnimi vrati, in sicer se te nahajajo na Ptuj, Ptujski Gori, Vinskem Vrhu in na Strmci. Ob tem pa vseeno pogrešamo poglobljene zapise za Polenšak, Vič pri Dravogradu, Primskovo na Dolenjskem in še več drugih lokacij, kjer so poslikave vrat ohranjene.

V petini primerov je bilo ugotovljeno, da gre za prepis zapisa o orglah iz različnih virov, ki jih je popisovalec verjetno našel v župnijskem arhivu ali tiskani literaturi. Za našo raziskavo ti primeri niso posebej relevantni, saj ne gre za primarne vire.

4.1.3 Kategorija »Analiza in vrednotenje« – ugotovitve in primeri

Arhivska dokumentacija obravnavnih zapisov ima največjo uporabno vrednost za nadaljnje raziskovalno delo in načrtovanje ter izvajanje ohranjanja dediščine v zadnjih dveh kategorijah, analizi in vrednotenju. Prisotnost zgolj v četrtini zapisov sicer ne kaže izrecnega namena vrednotenja dediščine, kakršnega bi pričakovali od odgovornih konservatorjev danes, vseeno iz njih ocenjujemo, da strokovni popisi niso bili namenjeni zgolj bazični znanosti, ampak tudi aplikativni uporabi. Posebej dragocene so smernice, ki so danes po predpisih sestavni del vsakega restavratorskega načrta, mnenja ali določbe na področju spomeniškega varstva.¹⁸ Podrobnosti o tem, koliko se je v naslednjih desetletjih morda upoštevalo vrednotenje ali smernice, bomo predvidoma obravnavali v naslednjih nalogah in projektih. Tu se ustavimo le ob pregledu stanja.

Vrednotenje je dveh vrst: pozitivno in negativno. Pri pozitivnih, ki jih je 41, se pogosto pojavljajo relativno vsakdanje besede »lep«, »čedna«, »krasno delo« ipd. Kot negativne – teh je 35 – so navedene npr.: »ni mnogo vredna« (Kebelj, Škofja Loka ...), »neokusne« (Kovor), »nelepo delo« (Podbrezje). V nekaterih primerih se negativna ocena skriva v stavku: »Nobene škode ne bi bilo, če bi

¹⁵ Glej Viktor Škrabar: *Breg pri Ptuj, podružnica sv. Roka*, str. 169, kjer navaja zapis v orglah: »Diese Orgel ist anno 1825 hicher in diese Kapelle worden, welchefrüher in der Kirche zu heiligen Treufaldigkeit 226 Jahr gethan hat und ist hieher gestellt worden von Herrn Karl Schehl.« Karl Schehl je tistega leta pri Sv. Trojici v Sl. goricah postavil svoje orgle.

¹⁶ Cecilija Emeršič (Oblonšek): *Orgle v dekanijah Ptuj in Zavrč*. Maribor, Pedagoška fakulteta (diplomska naloga), str. 26.

¹⁷ Fototeka centra INDOK Ministrstva za kulturo.

¹⁸ Zakon o varstvu kulturne dediščine, čl. 76–80.

se jih zamenjalo za primerna nadomestila.» (Dobrnič). Podobno pisec navaja v Solčavi, kar je hkrati tudi smernica za ravnanje.

V negativno kategorijo smo šteli tudi na videz nevtralne oznake, kot »običajen« ali »bp« (brez posebnosti). S stališča stroke gre res za neopredeljenost, ki bi jo morda veljalo še raziskati, vendar gledano s strani lastnika ali investitorja to običajno pomeni, da se strokovnjak za objekt ni menil, ker ga ni cenil kot neko vrednoto.

Nekaj primerov konkretnih smernic iz preteklega obdobja:

»Oltarji, prižnica in orgle so leseni, potrebni obnove.» (Ostenk)

»Orgeljske omare ni škoda.» (Preloka)

»V zvoniku so potrebni zvonovi in na koru orgle.» (Čermožiše, spodnja cerkev)

»Orgeljska omara je ... vredna je ohranitve.» (Gorica)

»Orgeljska omara ...; če bi se ne bi ohranila, jo je treba dati v muzej.» (Sv. Trojica v Slov. goricah)

»... orgeljska omara, ... so zelo slaba dela Nobene škode ne bi bilo, če bi se jih zamenjalo za primerna nadomestila.» (Dobrnič)

Rezultati te kategorije seveda kličejo k (načrtovani) podrobni obravnavi, v kateri bi ugotavljali, kaj se je pozneje dejansko zgodilo z opisanimi orglami oziroma koliko in kako so ravnali pri poznejših posegih v konkretne objekte orgelske dediščine.

5. SKUPNE UGOTOVITVE IN RAZPRAVA O MOREBITNIH RAZLOGIH

Dejstvo, da je bilo v obiskanih cerkvah več kot 900 orgel, je v zapisih ugotovljena navedba orgel v le 311 krajih relativno nizek rezultat. Dveh tretjin orgel torej umetnostni zgodovinarji oziroma pooblaščenci spomeniškega varstva niso opazili. Dejstvo je nerazumljivo predvsem zato, ker so orgle v cerkvi relativno velik objekt, obenem pa predstavljajo kompleksno dediščino.

Če odmislimo dejstvo, da se je umetnostna zgodovina v tem času na Slovenskem začela šele dobro razvijati in organizirati, je razloge mogoče iskati na različnih področjih; morda so v ozadju politične razmere, kulturno in družbeno vzdušje, gotovo pa tudi stanje in dinamika razvoja orglarstva. V nadaljevanju razprave bomo skušali osvetliti potencialne razloge za tolikšno spregledanost tega segmenta kulturne, umetnostnozgodovinske, glasbene in tehniške dediščine.

5.1 Upravnopolitična razdeljenost

Najprej gre verjetno za takratne upravnopolitične razmere. Primorska je na primer v času Steletovih najintenzivnejših terenskih let bila pod Italijo. Službeno zato konservatorji iz Kraljevine SHS oziroma Jugoslavije niso bili pristojni za to območje in so ga obiskali le naključno. Mnogo primorskih cerkva so prav v tem medvojnem obdobju postavili povsem na novo, zato tudi kasneje niso bile posebej zanimive za umetnostno zgodovino, s stališča varstva spomenikov pa jih seveda ni bilo treba obravnavati.

V času fronte so bile tudi podrte prav večje, župnijske cerkve z orglami. Ker so te cerkve izhodišče tudi za podružnice, na katerih so orgle sicer postavljene redkeje, a vseeno, je razumljivo, da so se terenske raziskave v izbrani župniji tako tudi ustavile. Iz nedavnih terenskih raziskav je razvidno, da je bilo v nekdanjih popisih več orgel zgrešenih prav na podružnicah, kjer njihova matična župnijska cerkev ni imela orgel.

5.2 Kulturne in gospodarske razmere

Drug razlog za spregledanost orgel so tedanje razmere. V burni drugi polovici 19. stol. posebej opozarjamo na tri pojave: pomlad narodov (slovenstva) in posledice v 20. stol., romanticizem v orglarstvu ter industrializacija in prodor modernih pogledov na oblikovanje in odnos do dediščine.

Od *pomladi narodov* sredi 19. stol. naprej je opazen pojav obrtnikov s slovenskimi priimki. Njim je stroka in tudi ljudstvo v takrat novih slovenskih časnikih namenjalo veliko pozornosti, predvsem pa pohval. Tudi nekritičnih. Nemalo je časopisnih člankov, v katerih pisci odkrito zavračajo t. i. tuje mojstre, čeprav so praktično vsi bili rezidenti slovenskih mest z obrtnimi dovoljenji, in promovirajo t. i. domače.¹⁹ Tako se je dogajalo tudi pri orglarstvu in oblikovanju orgelskih omar. Na Kranjskem se v tem času pojavita orglarski delavnici Goršič²⁰ in Zupan,²¹ na Celjskem oče in sin Naraks.²² Nekoliko pozneje, leta 1877, je bilo ustanovljeno Cecilijino društvo, ki je prevzelo vodilno vlogo usmerjanja tokov cerkvene glasbe in z njo povezanih orgel. Pri delovanju se je sicer naslanjalo na vseevropsko cecilijansko gibanje, vendar ima tudi svoje specifične poteze. Z revijo *Cerkveni glasbenik*,²³ v kateri so slovenski strokovnjaki ocene na novo izdelanih orgel najpogosteje objavljali, so se ideje prenašale po vsem slovenskem območju, tako v mestna kot podeželska okolja.

Romantiziranje orgel je v 19. stoletju splošen evropski pojav. Gre za radikalno spreminjanje zvočne slike in tehničnih značilnosti orgel v smer simfonične zvočne barvitosti. S stališča fonike so večje katedralne orgle kljub spremembam lahko ohranile nekaj baročnega jedra, manjše orgle – kakršne so značilne za naše kraje – pa so z romantiziranjem izgubile registre kot samostojno pojoče alikvode. Alikvoti v obliki nekdanjih samostojnih zvokov so se sicer v dokaj drugačni obliki »skrili« v akustične alikvode oziroma barve značilnih romantičnih registrov. Pri tehniki se nekdanja preprosta in za izgovorjavo učinkovita mehanika s potegi umakne inovacijam sapnic s stožci ter kasneje s pnevmatsko ali električno povezavo med tipko in zračnim ventilom posameznega tona. Podobno kot smo navedli pri foniki, imajo ti mehanizmi kar nekaj prednosti za izvajanje glasbe pri zelo velikih orglah, pri manjših pa so se pozneje izkazale za nepotrebno modno muho, ki je bolj siromašila zvok kot ne.

Posledica romanticizma je menjava številnih baročnih glasbil z omarami vred. Čeprav so v *Cerkvenem glasbeniku* »članki širili reformne estetske nazore, pisci pa so s članki o glasbeni zgodovini, teoriji, pedagogiki, izvajalski praksi, orglarstvu, itd. pomembno dvigali izobrazbeno ter izvajalsko raven slovenskih glasbenikov«, ²⁴ se likovna estetika, ki bi jo umetnostni zgodovinarji brez dvoma opazili, v besedilih pojavlja le izjemoma. V mnogo primerih so orglarji stare orgle odstranili in postavili povsem nove v novo orgelsko omaro. Staro omaro so v celoti ohranili večinoma le ob nadgradnji obstoječih orgel. Pojav vgradnje novih orgel v staro omaro pa je takrat bolj izjema, ki so ji bolj »botrovali« finančni razlogi kot estetsko vrednotenje. Iz obstoječe literature tistega časa z območja celotne avstro-ogrske monarhije namreč ni znanih veliko primerov, kjer bi se kakšen odgovorni konservator izrecno zavzel za orgelsko omaro. Orgle so sicer v konservatorskih poročilih omenjene relativno pogosto.²⁵

¹⁹ Glej: Dobravec, Usoda slovenskih orgel v prvi svetovni vojni, str. 430, 431.

²⁰ Prim. Goršič (ml.): Orglarski mojster Franc Goršič (1836–1898).

²¹ Prim. Škulj: Zupanova orglarska delavnica, str. 5–12. Podobno Dobravec: Ob stoletnici zadnjih orgel bratov Zupan, str. 13–15.

²² Prim. Škulj: Naraksova orglarska delavnica, str. 7–9.

²³ Prim. Škulj: 1977, Ob stoletnici Cecilijinega društva, str. 66–70.

²⁴ Nagode: *Slovensko Cecilijino društvo – zgodovina*.

²⁵ Orgle so v Poročilih CKK od 1856 do 1909 omenjene 520-krat, kar pomeni okrog 10 na leto. Orgelgehäuse in Orgelkasten 47-krat. Za primerjavo: Koren »Altar« je omenjen 1070-krat.

V drugi polovici 19. stol. se na Kranjskem med oblikovalci cerkvene notranjščine, skupaj z oblikovanjem pročelij orgelskih omar, pojavlja predvsem radovljiška rezbarska delavnica Vurnik. Starejšemu in mlajšemu Janezu Vurniku nikakor ne moremo očitati nerazgledanosti po tedanjem mednarodnem oblikovalskem prostoru,²⁶ priznati pa je treba, da sta se s svojim načinom ustvarjanja in dela znala prilagoditi obstoječemu cerkvenemu interierju in tako pri orgelskih omarah nevsiljivo nadomeščala renesanso z neorenesanso, barok z neobarokom, gotiko pa z neogotiko, hkrati pa ugodila takratni miselnosti duhovnikov, ki so se – verjetno ponovno iz finančnih razlogov – bolj navduševali nad skromnimi orgelskimi omarami. Seveda v tistem času še ni bilo konservatorskih doktrin, po katerih bi staro poskušali ohraniti. Vrednotenje dela Vurnikove rezbarske delavnice sicer še čaka na poglobljeno umetnostno in strokovno obravnavo.

Prehod *od obrtnega k tovarniškemu izdelovanju* orgel pri nas nekateri avtorji domnevajo že pri Rumplovi delavnici sredi 19. stol.²⁷ Vendar tega ni mogoče neposredno potrditi. Industrijska proizvodnja delov in orgel pa se je razmahnila pri bratih Zupan, ko sta v 80. letih 19. stoletja postavila veliko orglarsko delavnico v Kamni Gorici. Poleg postavljanja svojih orgel sta izdelovala posamezne dele, ki sta jih tudi izvažala v tujino.²⁸ O njunih izumih, ki imajo povsem industrijski in poslovni značaj, so poročale tuje strokovne revije.²⁹ O uporabni umetnosti oziroma industrijskem oblikovanju takrat še ni bilo govora, zato izdelki niso bili estetsko vrednoteni. Pravzaprav še danes velja, da je »to področje umetniškega ustvarjanja opredeljeno kot vse, kar ni slikarstvo, kiparstvo ali arhitektura, zato ne šteje v visoko ali čisto umetnost in je a priori manj privlačno«.³⁰

5.3 Vpliv doktrine in metod dela

Poleg sprememb pri objektih je treba upoštevati tudi subjektivne dejavnike. Kot smo že ugotovili, je v času terenskega dela umetnostnih zgodovinarjev v cerkvah takrat sorazmerno veliko »novih« orgel, ki po zunanjem videzu oziroma umetniškem vtisu niso (bile) privlačne. Občutek privlačnosti je subjektiven in se pridobi v umetnostnozgodovinski šoli, iz katere so izhajali terenski popisovalci. Znano je, da sta bila vodilna umetnostna zgodovinarja, France Stele in Izidor Cankar, sledila dunajski šoli Riegla in Dvořaka, po kateri se je prevladujoče ravnalo tudi kasnejše slovensko spomeniško varstvo. Prvotno zagovarjanje doktrine »konservirati ne restavrirati« je mogoče vsaj slutiti pri sistemu popisovanja, morda je ta doktrina bila celo razlog za izogibanje orglam. Ker gre pri orglah za neke vrste uporabno umetnost, namreč tako pri starih kot tudi »novih« orglah, ki se stalno uporabljajo pri bogoslužju, ni mogoče govoriti o konserviranju. Restavriranje starih orgel pa se je sicer kot ideja začela šele z Albetom Schweitzerjem leta 1909, ko so avtorji tudi izrecno poudarili pomen

Vsa poročila skupaj vsebujejo približno 8,400.000 besed. Dunaj (Wien) je omenjen 5300-krat. Ljubljana (Laibach) 459-krat in še 150-krat »laibacher«, Krain 677-krat, Krainburg 73-krat, Maribor (Marburg) 227-krat. Gradivo je bilo za primerjavo obdelano s programom AntConc 4.3.4.

²⁶ Njihovo obsežno strokovno knjižnico hrani Inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU. Katalog je v pripravi (osebna avtorjeva korespondenca s sodelavkami v knjižnici Inštituta).

²⁷ Prim. Edo Škulj, Rumplova orglarska delavnica, str. 8.

²⁸ Anon, *Ignacij Zupan – orglarski mojster* (Dnevne novice). Slovenec, let. XLII (1914), št. 8.

²⁹ Moritz Reiter, 1884. *Vorwort zu Die Orgel- und Pianobau-Zeitung* No. 40. Berlin, str. 2. Moritz Reiter je poleg ustanovitelja in urednika prve orglarske revije na svetu najbolj znan po svoji knjigi *Die Orgel unserer Zeit, ihre Entwicklung, Construction, Prüfung und Pflege*, ki je izšla 1880.

³⁰ Prim. Štamcar: *Je v Sloveniji že čas za široko zastavljeno načrtno preučevanje uporabne umetnosti?*, str. 96.

zunanjega videza glasbil: »*Orgle naj ne prijaajo samo ušesom, ampak tudi očem.*«³¹ Začetke konkretizacije v svetovnem merilu z nekaj primeri zasledimo v Nemčiji po I. svetovni vojni,³² dejanski razmah pa šele v 50. letih,³³ ko se je slovensko orglarstvo obrnilo v povsem drugo smer kot srednjeevropsko jedro.

5.4 Med vojno rekvirirane piščali

Jeseni 1917 je avstrijska oblast izdala uredbo o odvzemu orgelskih piščali za vojne potrebe.³⁴ Konkretna uredba je vsebovala čas začetka odvzema, izjeme in visoko kazen za nespoštovanje predpisa. Podrobnosti so bile prepuščene odgovornim deželnim konservatorjem. Za Kranjsko in Primorsko je bil to Anton Gnirs. Ljubljanska knezoškofija je imenovala komisijo, ki je na podlagi mal pred tem pripravljenega pregleda orgel Stanka Premrla³⁵ izločila izjeme. Očitno jih je cecilijansko navdušenje nekoliko zavedlo. Iz celotne procedure in moledovanja na Dunaj se je na koncu oblikoval seznam 83 glasbil,³⁶ od katerih je le 8 orgel zgodovinskega pomena (še od teh so ene zelo predelane), preostale pa bi lahko uvrstili pod zvočnotehnično zanimive novejšje orgle. Vsem preostalim na Kranjskem, torej večini zgodovinskih orgel, so bile posledično odvzete vse procelne piščali registrov večjih od 4'. Po vojni so orgle brez prospektnih piščali brez dvoma dajale zelo neugleden vtis,³⁷ zato jih umetnostni zgodovinarji morda niso pripisovali umetniške vrednosti, vsekakor pa takšno stanje ni sodilo v njihovo konservatorsko doktrino. Načrtovane podrobne raziskave bodo verjetno potrdile, da je prav kombinacija preveč subjektivnega seznama zgodovinsko pomembnih izjem in občutka popolne uničenosti zaradi odvzetih procelnih piščali povzročila stanje slovenske orgelske krajine, v kateri imamo danes v evropskem kontekstu tako nesorazmerno malo ohranjenih historičnih glasbil.

6. SKLEP IN POVZETEK

Rezultata projekta sta dva: metodološki in vsebinski.

Pri uporabljeni metodi dela smo pokazali racionalizacijo, s katero smo z zadovoljivo kakovostjo izločili večino arhivskih besedil, ki nas niso zanimala. Najprej smo namesto 3146 besedil vzeli v obravnavo le dobro polovico, 1646 zapisov, kjer smo zapis o orglah načeloma pričakovali glede na tip zgradbe, konkretno cerkve. Izločitev smo opravili na osnovi podatkov iz nacionalne baze ARSORS, iz katere je mogoče zaradi njene strukture enostavno ugotoviti, kje in kdaj so stale kakšne orgle. Od tako dobljenih zapisov smo s strojno analizo besedil izbrali le tista besedila, v katerih so se pojavljale ali beseda *orgle* ali njene izpeljanke. Dobili smo 311 zapisov, ki smo jih prenesli v vsebinski del projekta. Vsebinsko gledano je številka 311 relativno nizek delež posebej zato, ker vemo, da je v času terenskega dela odgovornih konservatorjev od 1914 do 1965 na obravnavanem območju zanesljivo stalo več kot 900 orgel.

³¹ Schweitzer in Mathias: *Internationales Regulativ für Orgelbau*, str. 6, 7.

³² Gre pravzaprav za presojo, ali je bolj smiselno orgle restavrirati ali rekonstruirati. Tako je leta 1921 delavnica Walker v Freiburgu rekonstruirala znamenite Praetoriusove orgle, opisane v *Syntagma musicum II* iz 1618.

³³ Reichling: *Die ersten zwei Jahrzehnte der Orgelbewegung*, str. 17–94.

³⁴ Reichsgesetzblatt für die Reichsrate vertretenen Königreiche Länder CX. Stück. No. 417, str. 1146. Podrobneje glej Dobravec, *Usoda slovenskih orgel v prvi svetovni vojni*, *Arhivi* 2017, št. 2.

³⁵ Stanko Premrl, Statistika orgelj.

³⁶ SI AS 1100, C. kr. spomeniški urad [K. k. Denkmalamt Wien], 1853–1918.

³⁷ Najbolj znan primer so orgle pri sv. Petru v Ljubljani, kjer so izdali celo pamfletni letak o »najslabših ljubljanskih orglah«. Fotografije so ohranjene.

Vsebinski rezultat je pokazal, kaj so v 311 primerih odgovorni konservatorji ugotovili o orglah. Obravnavana besedila zapisov so bila v ta namen kategorizirana v sedem razredov, ki so nam omogočili boljši in bolj sistematičen pregled vsebine. S primerjavo dobljenih rezultatov smo skušali najti razloge za zapostavljenot, ki so lahko političnoupравни, kulturnogospodarski in strokovno subjektivni.

Vsekakor je treba razumeti dejstvo, da so posamezni sakralni objekti (bili) različno bogato opremljeni – vsaj domnevno glede na poglobljenost opisov. S stališča umetnostne zgodovine so najbrž tudi različno pomembni. A praviloma je iz obravnavanih arhivskih zapisov vseeno razvidno, da so avtorji dokaj dosledno popisali zunanjo in notranjo arhitekturo ter dekoracijo, večjo opremo (oltarje, prižnice, klopi ...), slikarska in kiparska dela, liturgične pripomočke z večjo umetniško vrednostjo (kelih, monštrance, oblačila ...) in drugo. Skoraj brez izjeme so opazili in prepisali različne napise na stenah, oltarjih, slikah, tudi orglah, iz česar je mogoče sklepati ne le na umetnostni, ampak tudi na zgodovinski metodološki pristop. Zato je toliko težje razumljivo, da so bile orgle v tolikih primerih povsem spregledane. Pričakujemo, da bodo vsebinski rezultati raziskave služili kot izhodišče za delo umetnostne zgodovine v prihodnje, metodološki pa racionalizaciji pri raziskovanju in analizi različnih arhivskih besedil iz 20. stoletja.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AS – Arhiv Republike Slovenije

- SI AS 1100 c.-kr. spomeniški urad, 1853–1918 (K. k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler (1850–1873))

ARSORS – Ars organi Sloveniae

- ARSORS, Društvo Jarina Bohinj (www.arsors.org)

ZRC-SAZU

- Steletovi terenski zapiski (ARZENAL – Virtualna zakladnica nacionalne dediščine, www.arzenal.si)

Ministrstvo za kulturo RS, center INDOK

- Prepisi terenskih zapisov umetnostnih zgodovinarjev in konservatorjev (giskd6s.situla.org/giskd/, www.europeana.eu)

LITERATURA

Anon.: Ignacij Zupan – orglarski mojster (*Dnevne novice*). V: *Slovenec*, let. XLII (1914), št. 8.

Anon.: *Orgle v cerkvah Lavantinske škofije*. Škofija Maribor, 1911.

Dobravec, Jurij: Ob stoletnici zadnjih orgel bratov Zupan. V: *Cerkveni glasbenik* 2015/5, str.13–15.

Dobravec, Jurij: Presečni arhiv in zbirka podatkov o slovenskih orglah ARSORS. V: *Arhivi* 39 (2016), št. 2, str 264–275.

Dobravec, Jurij: Usoda slovenskih orgel v prvi svetovni vojni. V: *Arhivi* 40 (2017), št., št. 2, str 415–435.

Goršič, France (ml.): Orglarski mojster Franc Goršič (1836–1898). V: *Kronika* 15 (1967), str. 103–112.

Nagode, Aleš: Slovensko Cecilijino društvo – zgodovina. Na: http://www.scd.si/slo/kdo_smo/zgodovina [dostop 27. 1. 2018].

Praetorius, Michael: *Syntagma musicum II*, 1618.

Premrl, Stanko: Nekoliko statistike o orglah v ljubljanski škofiji. V: *Cerkveni glasbenik*, 41 (1918), 12–16, 25–28, 55–58, 70–74; 42 (1919), 6–10, 21–25, 33–38; 43 (1920), 54–56.

Reichling, Alfred: Die ersten zwei Jahrzehnte der Orgelbewegung - widergespiegelt in kirchenmusikalischen Zeitschriften. V: *Aspekte der Orgelbewegung*, Kassel 1995, str. 17–94.

Reiter, Moritz: Vorwort. V: *Die Orgel- und Pianobau-Zeitung* No. 40. Berlin 1884.

Schweitzer, Albert & Xaver Mathias, Internationales Regulativ für Orgelbau. Dritten Kongreß der Internationalen Musikgesellschaft. Dunaj 1909.

Škrabar, Viktor: Breg pri Ptuj, podružnica sv. Roka (Varstvo spomenikov, poroča F. Stele). V: *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 1926, letnik 6, številka 3, str. 169–170.

Škulj, Edo: *Naraksova orglarska delavnica*. Škocjan pri Turjaku 2009.

Škulj, Edo: Ob stoletnici Cecilijinega društva. V: *Cerkveni glasbenik*, let. 70, št. 7/9 (1977), str. 66–70.

Škulj, Edo: *Rumplova orglarska delavnica*. Škocjan pri Turjaku 2011.

Škulj, Edo: *Zupanova orglarska delavnica*. Škocjan pri Turjaku 2009.

Štamcar Lozar, Maja: Je v Sloveniji že čas za široko zastavljeno načrtno preučevanje uporabne umetnosti? V: *Slovenska umetnostna zgodovina – Tradicija, problemi, perspektive*, ZRC SAZU, 2004.

Štefanič, Tatjana in Roškar, Boštjan: Tipologija ohišij glasbil Janeza Frančiška Janečka in njihov ornamentalni ter kiparski okras. V: *Celjski baročni orglarski mojster Janez Frančišek Janeček* (ur. Tatjana Štefanič). Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, 2016, str. 109–195.

Zajc, Romana & Blaž Resman: Umetnostni spomeniki na Slovenskem – Steletovi terenski zapiski. V: *Umetnostna kronika*, 13 (2006), str. 36–39.

PREDPISI

Zakon o varstvu kulturne dediščine (neuradno prečiščeno besedilo št. 4). V: Uradni list RS, št. 16/08, 123/08, 8/11 – ORZVKD39, 90/12, 111/13 in 32/16

Reichsgesetzblatt für die Reichsräte vertretenen Königreiche Länder CXC. Stück. No. 417. Str. 1146 (29. Oktober 1917): Verordnung des Ministeriums für Landesverteidigung im Einvernehmen mit den beteiligten Ministerien und im Einverständnis mit dem Kriegsministerium vom 29. Oktober 1917, betreffend die Inanspruchnahme von Orgelpfeifen. (dostopno na spletu: ALEX - Historische Rechts- und Gesetzestexte Online <http://alex.onb.ac.at>)

SUMMARY

REFERENCES OF PIPE ORGANS IN ARCHIVES OF FIELD INVENTORIES OF CULTURAL HERITAGE

The project brought two results: methodological and substantive. In the method used, we showed rationalisation with which most archival texts that held no interest for us were satisfactorily disposed of. First, a good half of 3,146 texts, 1,646 texts, were examined where records on pipe organs were expected given the type of building, specifically church. Removal was carried out on the basis of data from the ARSORS national database which makes it with its structure possible to determine more easily where and when a pipe organ stood.

From the records thus obtained, we selected, by machine analysis of texts, only the texts where words pipe organs or its derivatives appeared. We obtained 311 records which we transferred into the substantive part of the project. In terms of content, number 311 is a relatively low share, particularly as we know that in the time of field work of responsible conservators from 1914 to 1965, more than 900 pipe organs stood in this area. Substantive result showed what the responsible conservators found about pipe organs in 311 cases. Examined texts were, to this end, categorised into seven classes allowing better and more systematic content overview. By comparison of results obtained, we attempted to find reasons which are political-administrative, cultural and economic, and professionally subjective. The fact that individual sacred objects (were) differently richly appointed must certainly be understood – at least allegedly, given the depth of descriptions. From the viewpoint of art history, they are probably of varying importance. However, as a main rule the examined archival records indicate that authors quite consistently inventoried exterior and interior architecture and decoration, bigger equipment (altars, pulpits, pews etc.), paintings, sculptures, liturgical items of greater artistic value (chalices, monstrances, clothes etc.), and more. They noticed and copied different inscriptions on walls, altars, paintings, also pipe organs almost without exception, suggesting not only artistic, but also historical and methodological approach. It is therefore difficult to understand that pipe organs were often completely ignored. We expect that substantive results of the research will be used as a starting point for art historians in the future, while methodological results could serve as basis for rationalisation in researching and analysis of various archival texts from the 20th century.